

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2022.14.10>

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО- ПРАВОВИХ УЯВЛЕНЬ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Анна Худавердова

*Харківський національний університет внутрішніх справ
просп. Льва Ландау, 27, м. Харків, Україна, 61080
e-mail: hudaanna46@gmail.com*

Темою статті стали особливості соціально-правових уявлень військовослужбовців. Соціально-правові уявлення особистості розглянуто у роботі як розуміння, оцінювання суті законів, правових норм, інтерпретацію тих випадків, коли особистість усвідомлює свої права і обов'язки, їх обмеження, що дозволяє їй сприймати, оцінювати і представляти себе в різних правових ситуаціях. Теоретичні конструкції роботи спираються на концепцію С.Московісі, який під соціальними уявленнями мав на увазі когнітивні системи, в яких не просто представлені думки, образ або настановлення щодо певного об'єкта, але відображена теорія або навіть галузь знання в особливому її розумінні – як спосіб ідентифікації та організації реальності. Соціальність подібних когнітивних систем, що упорядковують образ світу, обумовлена не тільки (і не стільки) тим, що в них представлена саме соціальна реальність, скільки тією обставиною, що ці системи, або уявлення, є загальнозначущими для багатьох індивідів, допомагають конструювати реальність їх соціальних груп, яка, у свою чергу, детермінує індивідуальну поведінку. Соціально-правові уявлення представлено у статті як різновид соціальних уявлень особистості. Автори моделі правового розвитку індивіда психологи Дж. Тапп і Ф. Левін виділили три рівня правового розвитку людини: правопослушання (виконання правових норм через острах покарань), правопідтримку (слідувати законам необхідно для підтримки функціонування суспільства, їх можна порушити на благо його функціонування), правотворчість (посвідання права і моралі). Представлене дослідження рівня розвитку соціально-правових уявлень військовослужбовців, яке проводилося протягом 2019-2021 років, реалізовано за допомогою скороченої версії опитувальника Дж. Тапп і Ф. Левіна. Вибірка складалася з двох груп військовослужбовців. Перша група – законслухняні військовослужбовці, у службовій кар'єрі яких відсутні правопорушення, зауваження щодо порушень дисципліни або покарання за скоєння злочинів. Друга група досліджуваних – військовослужбовці, що скоїли правопорушення та перебували у слідчому ізоляторі.

Ключові слова: соціально-правові уявлення, військовослужбовці, правосвідомість, когнітивні схеми, правові норми, суспільство, мораль.

Постановка проблеми. Життєдіяльність людини в суспільстві регулюється соціально-нормативними механізмами та соціальними нормами. У цих механізмах одне з центральних місць посідає право, правове регулювання - упорядкування соціальних стосунків шляхом обов'язкового підкорення поведінки суб'єктів цих стосунків державно санкціонованим правовим нормам. Своєю чергою, військова дисципліна, порядок у військах забезпечуються шляхом беззаперечного жорсткого дотримання і виконання всіма військовослужбовцями законів, військових статутів, наказів і розпоряджень командирів [3]. Достатньо високий рівень правопорушень, злочинів та порушень військової дисципліни у військах може свідчити не стільки про незнання правових норм, скільки про зневажливе ставлення до них, правовий нігілізм та інфантилізм військовослужбовців [3]. Деформоване ставлення військовослужбовців до права транслюється через: *правовий скептицизм* (сумніви в можливості правової системи виправити недоліки організації суспільства і

поведінки людини); *правовий конформізм* (визнання абсолютної влади правової системи в суспільстві, бездумне підпорядкування законам, засноване на їх незнанні); *правовий цинізм* (усвідомлене заперечення ролі права в суспільстві, свідоме порушення його норм, віра у власні сили і можливості перебороти громадські правові відносини, нав'язати свою волю оточуючим, самому диктувати правила поведінки, непокора нормам права, прийнятим в сучасному суспільстві, створення власних правил); *правовий інфантилізм* (відношення, засноване на незнанні або недостатньому знанні норм права, що спирається на думку про те, що в сучасному суспільстві можна прожити без знання права); *правовий нігілізм* (відношення, побудоване на тотальному запереченні якої б то не було соціальної цінності права і його здатності бути прийнятним засобом регулювання суспільних відносин) тощо [3]. Серед причин протиправної поведінки військовослужбовців однією з провідних є суттєва деформація їх соціально-правових уявлень.

Аналіз досліджень і публікацій. С. Московісі, пояснюючи природу соціальних уявлень, вважає їх «низкою понять, висловлювань і пояснень, що виникають у повсякденному житті в процесі міжособистісного спілкування» [16, с. 112]. Під соціальними уявленнями С. Московісі мав на увазі когнітивні системи, що мають власну логіку та мову, в яких не просто представлені думки, образ або настановлення щодо певного об'єкта, але відображена теорія або навіть галузь знання в особливому її розумінні – як спосіб ідентифікації та організації реальності [9]. Соціальність подібних когнітивних систем, що упорядковують образ світу, обумовлена, на думку С. Московісі [10], не тільки (і не стільки) тим, що в них представлена саме соціальна реальність, скільки тією обставиною, що ці системи, або уявлення, є загальнозначущими для багатьох індивідів, допомагають конструювати реальність їх соціальних груп, яка, у свою чергу, детермінує індивідуальну поведінку.

Соціальність уявлень за С. Московісі є соціальністю потрійного роду: а) уявлення, що відносяться до соціальної реальності в її структурному та культурному аспектах; б) вони соціальні з точки зору їх генезису; в) уявлення є складовою частиною соціальної реальності, виступаючи інструментом її конструювання [6, с.105]. Уточнюючи визначення, дане С. Московісі, Д. Жоделе вважає соціальні уявлення формою пізнання соціальної дійсності [7]. Дослідниця звертається до їх характеристик: «Соціальні уявлення є модальностями практичного пізнання, спрямованого на розуміння і осмислення соціального, матеріального та ідеального (духовного оточення). Як такі, вони мають специфічні характеристики в області організації змісту, розумових операцій і логіки» [8, с. 25].

Подвійна психосоціальна сутність уявлень, вважає Д. Жоделе, виявляється в повсякденній практиці людей за допомогою специфічних функцій [7]. По-перше, соціальні уявлення виконують роль «ідентифікаторів», що дозволяють відносити «інших» до конкретної соціальної групи. Вони несуть із собою ті чи інші визначення об'єкта, що є зрозумілими для членів цієї групи; ці визначення складаються в «спільне бачення реальності, притаманне групі, яке може не збігатися або суперечити поглядам, прийнятим в інших групах. Своєрідне бачення реальності спрямовує дії і взаємозв'язок членів даної групи». По-друге, соціальні уявлення виконують інтерпретувальну функцію, регулюючи стосунки індивідів один з одним і з навколишнім світом, визначаючи їх поведінку та комунікативні зв'язки. По-третє, володіючи когнітивною функцією, вони насичують соціальний світ індивіда відповідними афективними та нормативними елементами, сприяючи інтеріоризації «належного» досвіду, моделей поведінки і мислення [8].

Окрім С. Московісі та Д. Жоделе, теорія отримала підтримку в інших дослідників, наприклад, австрійських авторів М. Агустінос та Дж. М. Іннз [4]; фінських вчених Х. Раті та Л. Снелмана [14]. Д. Озерман, відзначає, що соціальні уявлення виявляються базовими блоками, які конструюють зміст «Я» [12, с. 110-111].

Соціально-правові уявлення, які в нашій роботі виступають різновидом соціальних уявлень, транслюють когнітивну, емоційну і поведінкову інтерпретацію права індивідом, належать до найбільш складних психосоціальних явищ, які мають комплекс історичних, державно-інституційних, світоглядних, особистісних детермінант і безліч характеристик та вимірювань. Правові погляди, ідеї, судження співвідносяться з минулим досвідом суб'єкта, його потребою та мотиваційною сферою, викликаючи певне емоційне ставлення, яке визначає правові об'єкти або явища як корисні або даремні, потрібні або непотрібні, справедливі чи несправедливі тощо. Подібне ставлення характеризує суб'єктивну цінність правової сфери у структурі життєдіяльності людини в подальшій орієнтації на правову поведінку. Серед об'єктів таких стосунків виділяють: ставлення до правових принципів, інститутів, до злочинів і правопорушень, ставлення до своєї правової поведінки.

У процесі пізнання індивідом соціальних та правових норм у нього формуються соціально-правові уявлення: про рівень злочинності в суспільстві; про правомірні та протиправні способи досягнення бажаного; про принципи взаємовідносин людей у суспільстві; про правові позиції інших людей, з урахуванням яких індивід буде свою поведінку. Вони складають правосвідомість особистості. Категорія правосвідомості є однією з найважливіших понять юридичної психології. Вона виступає, з одного боку, психологічним феноменом, а з іншого – правовим. Правосвідомість особистості виглядає як сукупність її психологічних властивостей, що обумовлюють відображення явищ соціально-правової дійсності та детермінують правову поведінку.

Правова свідомість реалізується в психологічному механізмі юридично значущої поведінки, отже, її структура співвідноситься з основними функціональними блоками цього механізму: соціальною перцепцією, мотивуванням та цілепокладанням. Виходячи з цього та покладаючись на результати сучасних досліджень, можна визначити складові правової свідомості особистості. До них відносяться такі: правові знання та уявлення, соціально-правові очікування; особистісні норми та соціально-правові поведінкові настановлення особистості.

У системі уявлень кожного індивіда є специфічні, притаманні тільки йому складові, обумовлені його індивідуальним досвідом. Особистість осмислює соціальну дійсність в цілому, одночасно окреслюючи ту сферу в свідомості, в якій вона перебуває, встановлює зв'язок з іншими людьми [13, с. 458]. Свідомість забезпечує визначеність уявлення як про соціальну, так і про правову дійсність, виявляє її зв'язки і суперечності, що мають сенс і значення для певної особистості. Стикаючись з правовою ситуацією, що підпорядковується правовому регулюванню, індивід, завдяки попередньому досвіду, системі сформованих раніше уявлень, має своє власне бачення правової реальності, притаманне йому, яке може збігатися або протистояти поглядам, прийнятим в інших групах [1]. Відбиваючи особливості суспільної та індивідуальної свідомості, уявлення здатні виступати основними регуляторами поведінки людини і функціонування суспільства в цілому. На думку С. Московісі, уявлення акумулюють сьогоднішній стан суспільства, його проблеми і протиріччя [10, с. 7]. Достатньо часто фахівці з юридичної психології спостерігають, що моральні уявлення превалюють над правовими і входять до складу інших уявлень, оскільки саме вони найбільш безпосередньо виражають ставлення особистості до соціальної діяльності і служать регуляторами взаємин і поведінки людей. Соціально-правові уявлення часто виявляються нерозвиненими і компенсуються моральними відносинами, які встановлюються на рівні безпосередньої взаємодії людей [1].

Одним з основних чинників, що визначають соціально-правові уявлення особистості, є потреба визначитися в суперечливому, невизначеному соціальному просторі. На формування соціально-правових уявлень впливають норми суспільства, а також фактори,

що належать до особливостей особистості (особливості протікання когнітивних і емоційних процесів). Соціально-правові уявлення особистості це розуміння, оцінювання суті законів, правових норм, інтерпретація тих випадків, коли особистість усвідомлює свої права і обов'язки, їх обмеження, що дозволяє їй сприймати, оцінювати і представляти себе в різних правових ситуаціях. Сприйняття суб'єктом правової ситуації обумовлюється змістом, рівнем правової свідомості особистості, соціальними переконаннями, стосунками і уявленнями особистості.

Правосвідомість особистості в процесі свого розвитку і функціонування виступає як провідний компонент складної саморегулюючої функціональної системи соціальної поведінки, що містить у собі процеси сприйняття і переробки правової інформації [2, с. 18].

Представлене у роботі дослідження соціально-правових уявлень військовослужбовців проводилося протягом 2019-2021 років. Вибірка складалася з двох груп військовослужбовців. Перша група – законотрухняні військовослужбовці, у службовій кар'єрі яких відсутні правопорушення, зауваження щодо порушень дисципліни або покарання за скоєння злочинів. До цієї групи входило 102 особи - чоловіки віком від 19 до 32 років. Друга група досліджуваних – військовослужбовці, що скоїли правопорушення та перебували у слідчому ізоляторі: 98 осіб чоловічої статі віком від 19 до 32 років.

Автори моделі правового розвитку індивіда психологи Дж. Тапп і Ф. Левін вважали, що мета розвитку людини - адаптація до середовища, яка залежить від рівня розвитку його когнітивної системи і пізнавальних процесів. Вони виділили три рівня правового розвитку людини: правопослухання (виконання правових норм через острах покарань), правопідтримку (слідувати законам необхідно для підтримки функціонування суспільства, їх можна порушити на благо його функціонування), правотворчість (поєднання права і моралі). Представлене дослідження рівня розвитку правових уявлень військовослужбовців реалізовано за допомогою скороченої версії опитувальника Дж. Тапп і Ф. Левіна. Результати дослідження наведено в таблиці.

Показник «рівня правослухняності» в групі військовослужбовців з умовно-нормативною поведінкою склав 77,2%, у групі 2 цей показник дорівнював 31 %. Зафіксовано достовірно вищий досліджуваний показник у першій групі військовослужбовців порівняно з військовослужбовцями, які скоїли правопорушення, при $p \leq 0,01$. Це свідчить про те, що військовослужбовці першої групи більш схильні вважати, що основною функцією законів є запобігання злочинності шляхом заборони, ніж військовослужбовці з дисциплінарного батальйону, на думку яких, закони є статичними, люди виконують їх виключно з метою уникнути покарання і, як наслідок, підкоряються владі, для них поняття «моральності» і «закону» злиті в одне ціле.

Таблиця 1

Рівні розвитку правових уявлень військовослужбовців (%)

Рівні	Група 1	Група 2	p
Рівень правослухняності	77,2	31	0,01
Рівень право підтримки	19,1	67,5	0,01
Рівень правотворчості	4,4	2,5	-

Високий відсоток рівня правослухняності в групі військовослужбовців з умовно-нормативною поведінкою узгоджується з позицією Дж. Таппа та Ф. Левіна, які зазначали, що правовий розвиток залежить від особливостей середовища [15, с. 311].

Також виявлено достовірно вищий показник за «рівнем правопідтримки» між досліджуваними першої та другої груп (19,1% та 67,5% відповідно), при $p \leq 0,01$. Отже,

військовослужбовці-правопорушники більш схильні, ніж військовослужбовці першої групи, вважати, що закони необхідні для підтримки структури того суспільства, частиною якого вони є. На їхню думку, закони - це результат договору між людьми, які підкоряються їм через конформність, і бажання виправдати очікування оточуючих, закони можна порушувати і змінювати в тому випадку, коли вони перешкоджають нормальному функціонуванню суспільства. Треба зазначити, що ключовим моментом у розумінні отриманих результатів дослідження за цим показником є констатація того факту, що допускається можливість порушувати закони. Отже, мова не йде про бажання досліджуваних вдосконалити правову систему.

Показник «рівня правотворчості» в першій групі військовослужбовців склав 4,4%, тоді як у другій групі - 2,5 %. Математико-статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між групами. Це вказує на те, що серед військовослужбовців обох груп є такі, що схильні виправдовувати свою поведінку системою моральних норм, співвідносячи їх з існуючими законами. Їх цікавлять не самі закони, а загальні принципи, що лежать в основі правової системи. Невідповідність цих принципів моральним нормам призводить до непокори законам та бажанню змінити їх.

Таким чином, військовослужбовці з умовно-нормативною поведінкою більш схильні вважати, що основною функцією законів є запобігання злочинності шляхом заборони. Військовослужбовців, які скоїли правопорушення вважають, що закони необхідні для підтримки структури суспільства. На їхню думку, закони можна порушувати і змінювати в тому випадку, коли вони перешкоджають нормальному функціонуванню суспільства. Також вони більш схильні виправдовувати свою поведінку системою моральних норм, співвідносячи їх з існуючими законами, ніж досліджувані першої групи.

Висновки. Уявлення, відбиваючи особливості суспільної та індивідуальної свідомості, виступають основними регуляторами поведінки людини і функціонування суспільства в цілому. Вивчення соціальних уявлень набуває особливого значення в період ускладнення суспільного життя, що виявляється в прискоренні соціальних змін, у виникненні нових соціальних інститутів. За допомогою соціальних уявлень суб'єкти інтерпретують явища навколишнього світу, надають сенсу невідомому об'єкту, події, феномену, роблячи його зрозумілим. Це орієнтує людей в їхньому фізичному та соціальному світі, організує їхню поведінку. Вивчення соціальних уявлень є свого роду спостереженням за тим, яким чином цінності, соціальні правила та культурні патерни осмислюються суб'єктом і визначають його поведінку. Соціально-правові уявлення належать до найбільш складних психосоціальних явищ, які мають комплекс історичних, державно-інституційних, світоглядних, особистісних детермінант і безліч характеристик або вимірювань. Дослідження соціально-правових уявлень військовослужбовців показало певний рівень їх правового нігілізму, котрий виявляється в проблемності, нерозвиненості та несформованості їх правових поглядів, настановлень, знань, уявлень. Військовослужбовці з умовно-нормативною поведінкою більш схильні вважати, що основною функцією законів є запобігання злочинності шляхом заборони. Досліджувані другої групи вважали, що закони люди виконують тому, що уникають покарання та підкоряються владі. Для цих випробуваних поняття «моральності» і «закону» злиті в єдине ціле. Вони також вважають, що закони можна порушувати і змінювати в тому випадку, якщо вони перешкоджають нормальному функціонуванню суспільства. Крім того, військовослужбовці, що скоїли правопорушення, виявилися схильними виправдовувати свою поведінку системою моральних норм.

Проблеми формування, функціонування та впливу соціально-правових уявлень на поведінку особистості є багатоаспектними та багатогранними. *Перспективним* надалі вбачається дослідження як теоретичних, так і суто практичних аспектів формування та функціонування соціально-правових уявлень, механізмів їх корегування з метою подальшого

створення психопрофілактичних програм для різних груп населення, зокрема – для військовослужбовців.

Список використаної літератури

1. Бондаренко Л.О. Феномен соціальних уявлень у сучасній психології *Актуальні проблеми психології*. Київ. 2014. Вип. 25. С. 55-63.
2. Землянська О.В. Особистість як суб'єкт правосвідомості та об'єкт судово-психологічної експертизи *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2011. Вип. 10. С. 16-24.
3. Коваленко Є.С. Правова інтолерантність військовослужбовців *Актуальні напрями практичної психології і психотерапії*: матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. молодих вчених, студентів та аспірантів. Харків: ХНУВС. 2020. С. 87-89.
4. Augoustinos M., Innes J. M. Towards an Integration of Social Representations and Social Schema Theory. *British Journal of Social Psychology*. 1990. № 29. P. 213–231.
5. Farr R. Social representations: a French tradition of research. *Journal for the theory of social behaviour*. 1987. Vol. 17. № 4. P. 343.
6. Jaspers J., Fraser C. Attitudes and social representations. *Social representations*. Cambridge. 1984. P. 101-123.
7. Jodelet D. Les représentations sociales dans le champ de la culture: Social representations. *Social science information*. 2002. T. 41. №. 1. С. 111-133.
8. Jodelet D. Representações sociais: um domínio em expansão. *As representações sociais*. 2001. С. 17-44.
9. Moscovici S. The history and actuality of social representations. *The psychology of the social*. 1998. pp. 209-247.
10. Moscovici S. The Phenomenon of Social Representations. *Social Representations*. Cambridge. Paris. 1984. P. 6–35.
11. Moscovici S. Why a theory of social representations. *Representations of the social*. 2001. P. 8-35.
12. Oyserman D., Markus H. R. Self as social representation. *The psychology of the social*. 1998. P. 107-125.
13. Potter J., Edwards D. Social representations and discursive psychology: From cognition to action. *Culture & Psychology*. 1999. T. 5. №. 4. P. 447-458.
14. Rätty H. Snellman L. Making the unfamiliar familiar: some notes on the criticism of the theory of social representations. *Papers on Social Representations*. 1992. T. 1. №. 1. P. 3-13.
15. Tapp J. L. Levine F. J. Law, justice, and the individual in society: *Psychological and legal issues*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1977. 412 p.
16. Wagner W. Theory and method of social representations. *Asian journal of social psychology*. 1999. T. 2. №. 1. P. 95-125.

FEATURES OF SOCIAL AND LEGAL CONCEPTS OF MILITARY SERVICEMEN

Anna Khudaverdova

*Kharkiv National University of Internal Affairs,
27, Lva Landau Ave., Kharkiv, Ukraine, 61080
e-mail: hudaanna46@gmail.com*

The topic of the article was the peculiarities of social and legal representations of servicemen. Social and legal representations of the individual are considered in the article as an understanding, evaluation of the essence of laws, legal norms, interpretation of those cases when an individual is aware of his rights

and obligations, their limitations, which allows him to perceive, evaluate and present himself in various legal situations. The theoretical constructs of the article are based on the concept of S. Moskovici, who by social representations meant cognitive systems in which not just thoughts, images or attitudes about a certain object are presented, but a theory or even a field of knowledge in its special sense is reflected - as a way of identification and organization of reality. The sociality of such cognitive systems, which organize the image of the world, is determined not only (and not so much) by the fact that they represent social reality itself, but by the fact that these systems, or representations, are universally significant for many individuals, help to construct the reality of their social groups, which, in turn, determines individual behaviour. Socio-legal representations are presented in the article as a type of social representations of the individual. The authors of the model of legal development of the individual, psychologists J. Tapp and F. Levine, identified three levels of legal development of a person: law-abiding (compliance with legal norms due to fear of punishment), legal support (following laws is necessary to support the functioning of society, they can be violated for the benefit of its functioning), law-making (a combination of law and morality). The presented study of the level of development of socio-legal perceptions of servicemen, which was conducted during 2019-2021, was implemented using a shortened version of the questionnaire by J. Tapp and F. Levin. The sample consisted of two groups of servicemen. The first group is law-abiding servicemen, whose service careers have no offenses, remarks on violations of discipline or punishment for committing crimes. The second group of research subjects are military personnel, who committed offenses and were in a pre-trial detention center.

Key words: socio-legal representations, military personnel, legal awareness, cognitive schemes, legal norms, society, morality.